

Koncepcja kapitału terytorialnego – rewolucja czy ewolucja spojrzenia na rozwój lokalny i regionalny

Studia Regionalne i Lokalne
Nr 2(96)/2024
© Autorzy 2024

ISSN 1509-4995
E-ISSN 2719-8049

doi: 10.7366/1509499529604

Aleksandra Nowakowska

Uniwersytet Łódzki, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Katedra Gospodarki Regionalnej i Środowiska, ul. P.O.W. 3/5, 90–255 Łódź, Polska; e-mail: aleksandra.nowakowska@uni.lodz.pl; ORCID 0000-0002-02912-4934

Abstrakt

Celem artykułu jest teoretyczna analiza istoty i cech kapitału terytorialnego. Artykuł analizuje ramy konceptualne tego pojęcia, by na tak określonej podbudowie wskazać jego oryginalność i wartość dodaną. Zastosowana metoda badawcza to przegląd i analiza literatury przedmiotu. Koncepcja kapitału terytorialnego łączy w sobie wiele ustaleń endogenicznych podejść do rozwoju. Jej oryginalność wynika z holistycznego i komplementarnego spojrzenia na zasoby terytorialne, kreujące nowe trajektorie rozwoju i budujące różnorodność terytorialną. Koncepcja ta podkreśla znaczenie relacji sieciowych i niematerialność zasobów wraz z ich zakorzenieniem. Eksponuje znaczenie specyficzności miejsca oraz terytorialnych zdolności do tworzenia nowych wartości i zasobów. Jest ona podstawą zorientowanej terytorialnie polityki rozwoju (*place based policy*).

Słowa kluczowe

rozwój terytorialny, kapitał terytorialny, *place based policy*, rozwój endogeniczny, polityka spójności

The Concept of Territorial Capital: A Revolution or an Evolution in the Perspective of Local and Regional Development?

Abstract

The purpose of the article is to theoretically analyse the nature and characteristics of territorial capital. The article examines the conceptual framework of this notion to identify its originality and added value. The applied research method is literature review. The concept of territorial capital amalgamates numerous findings from endogenous approaches to development. Its originality derives from a holistic and complementary perspective on territorial resources, which give rise to new development trajectories and foster territorial specificity. This concept emphasises the significance of network relationships and the intangibility of resources, along with their embeddedness. It highlights the importance of place specificity and territorial capabilities in creating new values and resources. It forms the basis for place-based development policy.

Keywords

territorial development, territorial capital, place-based policy, endogenous development, cohesion policy

Wprowadzenie

Terytorialny paradygmat rozwoju, rozwijany na gruncie gospodarki przestrzennej od ponad dwóch dekad, przyczynił się do istotnej reinterpretacji znaczenia przestrzeni w procesach rozwoju społeczno-gospodarczego. Podejście to wyrosło na kanwie endogenicznych koncepcji rozwoju, wśród których istotne znaczenie miały nurty opisujące terytorialne formy organizacji produkcji (marshallowski dystrykt przemysłowy, koncepcja klastra, włoskie dystrykty przemysłowe) oraz koncepcja środowiska innowacji (prace grupy GREMI nad *milieux innovateurs*). Niemały udział w rozwoju tego podejścia miała także ekonomia instytucjonalna oraz ewolucyjne podejście do rozwoju (Camagni, Capello 2013; Pecqueur 2013). Również w polskim dorobku naukowym istnieją badania i koncepcje mające swój wkład w formułowanie terytorialnych podstaw rozwoju. Są to m.in. badania nad terytorialnym systemem produkcji prowadzone w łódzkim ośrodku naukowym (Jewtuchowicz

2005, 2001) czy koncepcja terytorialnego systemu społecznego powstała w poznańskim ośrodku naukowym, która podkreśla znaczenie różnorodnych czynników rozwoju i relacji zachodzących między nimi (Chojnicki 1997).

W podejściu terytorialnym przestrzeń postrzegana jest nie tylko jako miejsce lokalizacji i kumulacji zasobów (klasyczne, tradycyjne ujęcie), lecz także jako przestrzenna forma organizacji, redukująca niepewność i ryzyko towarzyszące działaniu podmiotów, będąca zarazem źródłem nowych wartości i strategicznie ważnych zasobów (Torre 2023). W ujęciu terytorialnym rozwój społeczno-gospodarczy nie jest już pojmowany jako rezultat wymiany rynkowej, lecz jako wypadkowa złożonego zbioru relacji zachodzących pomiędzy podmiotami funkcjonującymi w przestrzeni, która charakteryzuje się indywidualnymi cechami kulturowymi i instytucjonalnymi. Terytorialny paradygmat rozwoju pokazuje, w jaki sposób terytorium tworzy własną dynamikę i jak koordynuje procesy rozwoju (*territorial governance*).

Na kanwie tych rozważań do literatury przedmiotu wprowadzone zostało pojęcie kapitału terytorialnego. Obrazuje ono przesunięcie akcentu z czynników materialnych w kierunku zagadnień poświęconych społecznym i instytucjonalnym aspektom rozwoju. Eksponuje pozaekonomiczny charakter uwarunkowań procesów gospodarczych oraz podkreśla znaczenie relacji sieciowych i czynników niematerialnych w budowaniu rozwoju. Pojęcie kapitału terytorialnego z jednej strony budzi duże zainteresowanie zarówno teoretyków, jak i praktyków, z drugiej zaś wciąż pozostaje słabo ugruntowane teoretycznie i empirycznie. Celem artykułu jest teoretyczna analiza istoty i ram konceptualnych pojęcia kapitału terytorialnego, by na tak określonej podbudowie można było wskazać oryginalność i wartość dodaną tego podejścia do rozwoju.

Zastosowana metoda badawcza to semi-systematyczny przegląd literatury przedmiotu, umożliwiający identyfikację dotychczasowego stanu wiedzy na temat kapitału terytorialnego oraz dokonanie jej syntezy. Zasadnicza część analizy dotyczy lat 2010–2023, w których obserwowano dynamiczny wzrost zainteresowania pojęciem kapitału terytorialnego. Uwagę skoncentrowano na publikacjach z otwartym dostępem (*open access*), uwzględnionych w bazie wyszukiwarki Google Scholar, obejmującej największy, ogólnodostępny zbiór prac naukowych. Głównym kryterium ich wyszukiwania był zwrot „kapitał terytorialny” lub jego anglojęzyczny odpowiednik – *territorial capital*, zawarte w tytule pracy naukowej. Zastosowanie takiego kryterium gwarantowało, że pierwszoplanowym przedmiotem analizy danego opracowania była istota pojęcia kapitału terytorialnego.

Zastosowanie zaawansowanego wyszukiwania w przeglądarce Google Scholar pozwoliło zidentyfikować 10 artykułów w języku polskim oraz 122 artykuły w języku angielskim, których treść była dostępna w bazie. W następnym kroku dokonano wstępnej selekcji prac naukowych i eliminacji tych, które: (1) powtarzały się w bazie oraz (2) były napisane w innym języku niż polski czy angielski (łącznie 43). Kolejny etap selekcji to ocena jakościowa publikacji i weryfikacja abstraktów i/lub treści pod kątem zawartych w nich pogłębionych teoretycznych odniesień do istoty kapitału terytorialnego. Ostatecznie uwzględniono 27 artykułów, które bezpośrednio koncentrują się na teoretycznej analizie pojęcia kapitału terytorialnego. Wyniki tych działań uzupełniono o prace naukowe i raporty doprecyzowujące treści i umożliwiające głębsze zrozumienie omawianych zjawisk.

Kapitał terytorialny – dwie główne interpretacje

Termin „kapitał terytorialny” pojawił się w literaturze przedmiotu pod koniec lat 90. XX w. w kontekście kształtowania polityki w ramach europejskiego programu LEADER mającego na celu wspieranie rozwoju obszarów wiejskich. W programie tym kapitał terytorialny jest definiowany jako kombinacja materialnych i niematerialnych zasobów, które stanowią zarówno potencjał, jak i ograniczenia tego rozwoju. Według autorów raportu kapitał terytorialny odnosi się do zasobów danego obszaru (jak np. krajobraz, dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze, *know-how*), które nie są częścią inwentaryzacji księgowej, ale ukazują charakterystyczne cechy obszaru (Farrell, Thiron, Soto 1999, za: Amodio i in. 2019).

Przełomowe znaczenie dla interpretacji pojęcia kapitału terytorialnego miały dwie prace. Pierwsza z nich to raport *OECD Territorial Outlook* opublikowany w 2001 r., który wzbudził duże zainteresowanie tym pojęciem i zaproponował pierwszą pogłębioną definicję. Kapitał terytorialny w tej pracy odnosi się do zasobów, które tworzą podstawę dla rozwoju endogenicznego w każdym

mieście i regionie, jak również do instytucji, sposobów podejmowania decyzji i umiejętności zawodowych wpływających na sposób wykorzystania tych aktywów (OECD 2001). Dalej raport wskazuje na fakt, że każdy obszar posiada specyficzny kapitał, który różni się od kapitału innych obszarów i jest determinowany przez wiele czynników. Wymienia się tu takie elementy, jak: położenie geograficzne, wielkość, wyposażenie w czynniki produkcji, klimat, tradycje, zasoby naturalne, jakość życia, inkubatory przedsiębiorczości i okręgi przemysłowe lub inne sieci biznesowe (m.in. niehandlowe współzależności, np. zwyczaje i nieformalne zasady umożliwiające podmiotom gospodarczym współpracę) (OECD, 2001). Według OECD uruchomienie kapitału terytorialnego poprzez dopasowanie inwestycji do specyfiki i zasobów danego miejsca skutkuje wyższą stopą zwrotu z inwestycji. Kapitał terytorialny generuje wyższe zyski dla dobrze dobranych inwestycji oraz wzmacnia efekty synergii pomiędzy różnymi podmiotami i sektorami gospodarki (OECD, 2001).

Drugą przełomową pracą była koncepcja zaproponowana w 2009 r. przez Roberta Camagniego, która rozwijana jest m.in. przez mediolański zespół badaczy. Według Camagniego (2009) kapitał terytorialny to zbiór zlokalizowanych aktywów – naturalnych, materialnych, ludzkich, organizacyjnych, relacyjnych i poznawczych – które składają się na potencjał danego terytorium. Systematykę i elementy kapitału terytorialnego Camagni (2009) przedstawił w formie macierzy zdefiniowanej przez dwa główne wymiary: rywalizację i materialność (ryc. 1). Na osi rywalizacji przechodzimy od czystych dóbr publicznych do prywatnych, natomiast na osi materialności – od dóbr materialnych do elementów niematerialnych. W ten sposób definicja ta identyfikuje wiele odrębnych elementów składających się na kapitał terytorialny i wskazuje istotne, często marginalizowane determinanty rozwoju.

Koncepcja ta dokonuje przewartościowania czynników rozwoju i jest próbą całościowego spojrzenia na kapitał terytorialny – pozwala na odkrycie całego wachlarza aktywów terytorialnych stymulujących rozwój gospodarczy: od kapitału publicznego i materialnego, przez elementy o pośrednim poziomie materialności i rywalizacji, aż po zasoby niematerialne i prywatne. Ujęcie zaproponowane przez Camagniego podkreśla różnorodność zasad akumulacji kapitału oraz silne współzależności zachodzące pomiędzy różnymi składowymi. Przy czym fundamentalne znaczenie mają zasoby umiejscowione na „krzyżu” tego ujęcia – tj. dobra mieszane (w kategorii materialności) oraz dobra klubowe (w kategorii rywalizacji). Typologia Camagniego akcentuje interaktywny charakter zasobów. Umożliwia łączne uwzględnienie czynników ekonomicznych, społecznych i środowiskowych w jednym modelu.

Na podstawie raportu OECD i podejścia zaproponowanego przez Camagniego podjęto wiele prac teoretycznych i empirycznych pogłębiających rozumienie istoty pojęcia kapitału terytorialnego. Kolejne definicje różnią się nieznacznie między sobą, ale zarazem pozostają spójne wobec wcześniejszych. Interpretacje te eksponują całościowe widzenie zasobów terytorialnych i podkreślają ich znaczenie strategiczne dla budowania konkurencyjności terytorialnej. Dla przykładu: kapitał terytorialny postrzegany jest jako zbiór zlokalizowanych aktywów – naturalnych, ludzkich, organizacyjnych, relacyjnych i poznawczych – które stanowią potencjał konkurencyjny danego terytorium (Camagni, Capello 2013). Balázs István Tóth (2017) opisuje kapitał terytorialny jako całość zasobów lokalnych (endogenicznych), różniących się pod względem zasięgu i składu, które należy aktywnie wykorzystywać w celu wzmocnienia konkurencyjności terytorialnej. Inne, ale zarazem podobne ujęcie mówi o systemie zasobów terytorialnych o charakterze gospodarczym, kulturalnym, społecznym i przyrodniczym, które determinują potencjał i rozwój miejsc (Fratesi, Perucca 2018). Flaminia Ventura i współpracownicy (2008), odnosząc się w swojej definicji do rozwoju obszarów wiejskich, uważają, że kapitał terytorialny to zbiór specyficznych zasobów danego miejsca, dostępnych dla tych, którzy mieszkają i pracują na danym terytorium. Zasoby te (materialne i niematerialne) są dobrami wspólnymi dla społeczności lokalnej. Sens kapitału terytorialnego dobrze opisuje definicja zaproponowana przez Jana D. Van der Ploega i zespół (2008) – jako nasycenie i powiązanie różnych form kapitału (lub różnych zasobów) zaangażowanych, mobilizowanych i aktywnie wykorzystywanych oraz reprodukowanych przez regionalną gospodarkę i społeczeństwo (Van der Ploeg i in. 2008).

Rywalizacja	Wysoka rywalizacja (dobra prywatne)	Zasoby prywatnego kapitału trwałego Korzyści pieniężne (twarde) Dobra opłacane (nie dla wszystkich dostępne) c	Relacyjne usługi prywatne, występujące w: – powiązaniach zewnętrznych dla firm – transferze wyników B+R Przedsiębiorstwa <i>spin-off</i> i	Kapitał ludzki: – przedsiębiorczość – kreatywność – prywatne <i>know-how</i> Korzyści pieniężne (miękkie) f
	(dobra klubowe) (dobra <i>quasi-publiczne</i>)	Sieci własności – dobra wspólne: – krajobraz – dziedzictwo kulturowe (prywatne zbiory) b	Sieci współpracy: – strategiczne koalicje wiedzy i B+R – publiczno-prywatne partnerstwa w dziedzinie usług i projektów Zarządzanie zasobami gruntowymi i kulturowymi h	Kapitał relacyjny: – zdolność do współpracy – zdolność do kolektywnego działania – wspólne kompetencje e
	(dobra publiczne)	Zasoby: – naturalne – kulturowe (bieżące) Społeczne – kapitał stały – infrastruktura a	Agencje transferu B+R Narzędzia zwiększania receptywności Łączność Korzyści aglomeracji i dystryktu g	Kapitał społeczny: – instytucje – modele zachowań, wartości – zaufanie, reputacja – asocjacionizm d
Niska rywalizacja	Dobra materialne (<i>hard</i>)	Dobra mieszane (<i>hard + soft</i>)	Dobra niematerialne (<i>soft</i>)	
Materialność				

Ryc. 1. Składowe kapitału terytorialnego (litery a–i w komórkach wykresu to oznaczenia grup czynników rozwoju, które w pracy Camagniego są wykorzystane do ich opisu)

Źródło: Camagni 2008, s. 39.

Zarówno koncepcja Camagniego, jak i definicja OECD spotkały się z krytyką. Dotyczyła ona przede wszystkim niejasnej interpretacji i nieostrych kryteriów delimitacji poszczególnych elementów kapitału terytorialnego (Bodor, Grünhut 2015). Podczas gdy ujęcie OECD wydaje się zbyt ogólnikowe, to taksonomia skonstruowana przez Camagniego dostarcza dużej liczby szczegółów, a granice poszczególnych składowych są rozmyte i nieczytelne (Morretta 2021). Definicje te nie zapewniają stabilnej podstawy teoretycznej ani dla analiz naukowych, ani dla interwencji politycznych. Nie ma jednak wątpliwości, że idee opisywane w ramach koncepcji kapitału terytorialnego skłaniają do nowego sposobu postrzegania rozwoju oraz wskazują nowe horyzonty w badaniach rozwoju regionalnego.

W polskiej literaturze przewijają się dwie interpretacje opisywanego zjawiska. Węższa definiuje kapitał terytorialny jako swoiste korzyści zewnętrzne czy „złożone dobra klubowe” wytwarzane i dostępne w wyniku multifunkcjonalnej interakcji użytkowników wyodrębnionego terytorium (Markowski 2016; Nowakowska 2018). W tym podejściu eksponowane są zasoby niematerialne, będące rezultatem aktywności aktorów zakorzenionych w danym terytorium. W szerszym ujęciu, zyskującym na znaczeniu w literaturze przedmiotu, kapitał ten definiowany jest jako synergiczny i wzajemnie przenikający się układ zasobów lokalnych, które wpływają na dobrostan mieszkańców, kształtując środowisko do aktywności gospodarczej i społecznej. Obok zasobów danego obszaru, na kapitał ten składają się również elementy relacyjne i funkcjonalne, tworzące sieci powiązań (Churski i in. 2020; Zaucha i in. 2015). Co istotne, cechą charakterystyczną kapitału terytorialnego

pozostaje przywiązanie do danego terytorium, chociaż efekty jego wykorzystania w postaci towarów, usług, rozwiązań technologicznych, marek lokalnych i regionalnych mogą być przedmiotem transferu w skali ponadregionalnej i międzynarodowej (Sokołowicz 2015).

Cechy i mechanizmy tworzenia kapitału terytorialnego

Występujące w literaturze znaczne zainteresowanie koncepcją kapitału terytorialnego oraz bogactwo i różnorodność jego ujęć (Perucca 2014; De Rubertis, Ciavolino, Labianca 2020; Blečić i in. 2022; Affuso, Camagni 2010; Romão, Neuts 2017; Benassi, D'Elia, Petrei 2021) nie doprowadziły do radykalnie odmiennego rozumienia tego pojęcia. Elementem wspólnym, łączącym te wszystkie podejścia, jest interpretacja kapitału terytorialnego jako zbioru zasobów, wzajemnie powiązanych różnych form kapitału, aktywnie wykorzystywanych na rzecz kreowania rozwoju społeczno-gospodarczego. Koncepcja ta kładzie szczególny nacisk na zbiór – zestaw zasobów, ich współlistnienie i komplementarność jako cechę definiującą heterogeniczność terytorialną.

Koncepcja ta podkreśla kontekstowe widzenie zasobów: siła i zdolności rozwoju poszczególnych składników kapitału, jak i całego terytorium zależą od współlistnienia wielu innych, terytorialnych zasobów i uwarunkowań, które łącznie tworzą unikalne trajektorie rozwoju. Kapitał terytorialny zawsze powinien być postrzegany w kontekście innych zasobów i specyfiki miejsca. Powszechne jest twierdzenie, że żaden z zasobów nie może być analizowany w izolacji, ponieważ ich połączenie i ujęcie w kontekście innych uwarunkowań nadaje nowe znaczenie zasobom i terytorium oraz kształtuje nowe trajektorie rozwoju

Interpretacja kapitału terytorialnego wykracza poza fizyczny charakter zasobów. Akcentuje społeczny i relacyjny ich wymiar, podkreślając, że są one wytworem aktywności zamieszkujących tę przestrzeń aktorów (Churski i in. 2020; Jewtuchowicz 2005; Nowakowska 2018; Herodowicz, Kaczmarek, Morawska 2023). W koncepcji kapitału terytorialnego istotne są relacje między jego elementami, które mogą skutkować synergiami i wpływać na dynamikę rozwoju lub też wzajemnie się osłabiać i go blokować.

To, co jest bezdyskusyjne i spaja różne ujęcia zaproponowane w literaturze przedmiotu, to endogeniczny charakter mechanizmów kreowania kapitału terytorialnego. U podstaw jego koncepcji leży przekonanie, że czynniki rozwoju tkwią w wewnętrznym i zakotwiczonym potencjale terytoriów. Siłą sprawczą w budowaniu kapitału terytorialnego jest aktywność aktorów zakorzenionych na danym obszarze oraz ich zdolność do wspólnego działania. W podejściu tym endogeniczne mechanizmy i zasoby lokalne nie wykluczają jednak współdziałania egzogenicznych czynników i uwarunkowań, które wzmacniają i mobilizują lokalne aktywa na rzecz budowania dobrobytu danego miejsca. Stąd wraz z pojawieniem się koncepcji kapitału terytorialnego formułowane są postulaty zintegrowanego podejścia do rozwoju, koncentrującego się na ciągłej interakcji pomiędzy podejściami *top-down* i *bottom-up* poprzez wzajemne oddziaływanie czynników egzogenicznych i endogenicznych (Morretta 2021; Crescenzi, Rodríguez-Pose 2011).

Wraz z uznaniem endogenicznej natury kapitału terytorialnego niektórzy badacze dodatkowo eksponują jego ewolucyjny charakter i silną zależność od ścieżki rozwoju. Podkreślany jest fakt, że zasoby terytorialne powstają w długim okresie, akumulują się lokalnie i są zakotwiczone w danym miejscu. Kapitał ten jest budowany wielopokoleniowo, dlatego trudno go stworzyć od podstaw w innym miejscu. Jego liczne składowe, takie jak instytucje, kultura czy kapitał społeczny, są w pewnym sensie zależne do wcześniej obranej ścieżki rozwoju i od decyzji podejmowanych w przeszłości. Rozwój zasobów terytorialnych w dużej mierze determinują przeszłe procesy rozwojowe, stanowiące warunki wstępne dla obecnie podejmowanych działań i dla efektów rozwojowych (Romão, Nijkamp 2018; Morretta, Syrett, Ramirez 2020).

Wiele teoretycznych interpretacji opisuje kapitał terytorialny przez pryzmat koncepcji efektów zewnętrznych Marshalla, zarówno pieniężnych (odzwierciedlanych w cenach rynkowych), jak i technologicznych (związanych z tzw. wiedzą milczącą) (Barzotto, Corò, Volpe 2016; Amodio i in. 2019). W tym ujęciu jest on określany jako zlokalizowany zbiór wspólnych dóbr przynoszących kolektywne korzyści zewnętrzne, które nie mogą być podzielone i których nie można przywłaszczyć prywatnie (Dematteis, Governa 2006). Definiowany jest także jako swoiste korzyści zewnętrzne wytwarzane i dostępne w wyniku wielowymiarowych interakcji użytkowników wyodrębnionego

terytorium. Innymi słowy, ma on charakter dynamicznego w czasie i przestrzeni „złożonego dobra klubowego” dostępnego dla użytkowników (klubu) działających w ramach terytorium (Camagni 2009; Markowski 2013). W tych ujęciach kapitał terytorialny to efekty zewnętrzne szerokiego zakresu zasobów i cech terytorialnych, które koncepcja ta traktuje jako całość.

Paradygmat kapitału terytorialnego uwzględnia przeniesienia akcentu z zasobów materialnych na niematerialne, które w przeszłości postrzegane były jako drugorzędne wobec klasycznych czynników rozwoju, takich jak kapitał finansowy czy infrastruktura. Kapitał terytorialny obejmuje zarówno elementy materialne, jak i niematerialne, jednak znaczenie tych drugich jest uznawane za istotniejsze. Niematerialne zasoby to dziedzictwo kulturowe, kapitał społeczny i relacyjny, system norm i regulacji terytorialnych. Do niematerialnego kapitału terytorialnego zaliczane są także: zdolność do kooperacji, kreatywność, klimat biznesu czy *know-how* i zdolności innowacyjne (Camagni 2009; Capello, Caragliu, Nijkamp 2009; Mazzola i in. 2018), czyli wszystko to, co od końca ubiegłego wieku zostało opisane jako społeczny kontekst procesów rozwoju. Kapitał niematerialny ma szczególne cechy – jego twórcą i nośnikiem są lokalni aktorzy. Nie jest on ulokowany w jednostce terytorialnej, lecz w sieciach i relacjach między jednostkami. Co więcej, nie jest związany z konkretnymi podmiotami, a jego własność pozostaje niejednoznaczna.

Wśród badaczy panuje powszechna zgoda co do tego, że kapitał terytorialny buduje specyficzność miejsca. Jak pisze Tóth (2015), za sprawą różnorodności owego kapitału każde terytorium ma swoją specyfikę i unikatowe powiązania między jego składowymi (Dąbrowska, Szlachta 2017). Każdy region posiada specyficzny kapitał terytorialny, który różni się od kapitału innych obszarów i generuje wyższy zwrot dla określonych rodzajów inwestycji (European Union 2011). Oznacza to, że regiony cechują się nie tylko Ricardowskimi przewagami komparatywnymi (tj. są bardziej konkurencyjne ze względu na koszty czynników produkcji), lecz także przewagą absolutną (podobną do ujęcia Adama Smitha oraz koncepcji „przewagi konkurencyjnej” Michaela Portera), ponieważ posiadają unikatowe aktywa (Camagni 2008). W konsekwencji, niektórzy ekonomiści postulują, aby terytoria wraz ze swym różnorodnym kapitałem interpretować jako specyficzne czynniki produkcji (OECD 2001).

Zasoby specyficzne to te komponenty kapitału terytorialnego, które stanowią o odmienności i odrębności miejsca, jego niepowtarzalności w wymiarze środowiskowym, kulturowym, społecznym czy gospodarczym. Są to m.in. unikatowe walory środowiska naturalnego, instytucje, kapitał relacyjny, kultura i zdolności organizacyjne. Do tej grupy zasobów można zaliczyć wykwalifikowany kapitał ludzki, wyrażający się w specyficznych umiejętnościach, doświadczeniach i wiedzy, czy długoletnie tradycje gospodarcze i atmosferę przedsiębiorczości (Nowakowska 2017a). Specyficzny kapitał terytorialny jest unikatowy i strategicznie wartościowy – powinien być eksploatowany i aktywnie wykorzystywany z myślą o rozwoju terytorialnym i budowaniu przewagi konkurencyjnej. Jest on cenny nie tylko z uwagi na swoją niepowtarzalność i możliwości, jakie stwarza dla rozwoju gospodarczego, lecz także dlatego, że pozostaje trudny do odtworzenia w innym miejscu. To dynamiczny proces i zazwyczaj nie można go oddzielić od miejsca lokalizacji ze względu na wiele charakterystycznych cech związanych z jego swoistym procesem akumulacji w przestrzeni i w czasie. Jest zakotwiczony w terytorium, trudno transferowalny, a jego tworzenie w innej przestrzeni nie tylko wymaga poniesienia dużych nakładów, lecz nie gwarantuje również uzyskania pożądanego efektu.

Podstawowym mechanizmem budowania kapitału terytorialnego są relacje sieciowe i mechanizmy synergiczne. To gęste, wielostronne i iteracyjne interakcje pomiędzy lokalnymi aktorami są podstawą tworzenia kapitału danego miejsca. Prowadzą one do współdziałania lokalnych podmiotów i tworzenia nowych wartości dodanych dla każdego z nich (Lacquement, Chevalier 2016; Amodio i in. 2019; Morretta i in. 2020). László Faragó twierdzi, że ewoluujące wzajemne powiązania (sprzęganie i rozłączanie) złożonych składników kapitału terytorialnego podkreślają płynność terytorialnych zasobów oraz tworzą dynamikę rozwoju. Mobilizacja kapitału terytorialnego jest uwarunkowana nie tyle liczbą i jakością jego poszczególnych subkomponentów, ile ich lokalnymi, wzajemnymi powiązaniem oraz efektywnością funkcjonowania układu sieciowego (Faragó 2019, za: Egyed, Racz 2020).

W podejściu terytorialnym na znaczeniu zyskuje zarówno bogactwo, jak i – przede wszystkim – komplementarność zasobów oraz zdolności do kreowania nowych wartości i potencjałów.

Koncepcja kapitału terytorialnego uwypukla tworzenie kombinacji i kreatywnej rekonfiguracji zasobów prowadzących do formowania się nowych zasobów i rozwoju zdolności innowacyjnych terytoriów (Nowakowska 2018; Tóth 2017).

Koncepcja kapitału terytorialnego wyeksponowała w dyskursie naukowym znaczenie kapitału relacyjnego. Stanowi on efekt działania środowiska lokalnego, formę zbiorowego kapitału (kompetencje zbiorowe) wpływającą na zdolności do współpracy i działania kolektywnego (Camagni 2009). Kapitał ten traktuje się jako podstawę tworzenia nowych wartości oraz fundament koordynacji i integracji działań w ramach polityki zorientowanej terytorialnie. Rozwój kapitału relacyjnego warunkowany jest współistnieniem innych form kapitału niematerialnego. Powstaje on na styku kapitału ludzkiego, społecznego i instytucjonalnego. Bazą dla jego rozwoju są indywidualne cechy ludzi, takie jak otwartość, skłonność do współpracy czy umiejętności definiowania wspólnych celów (kapitał ludzki). Jest on także wypadkową współdzielenia norm i kanonów zachowań (kapitał instytucjonalny) czy zaufania i relacji bliskości (kapitał społeczny). Jak piszą Roberta Capello i Alessandra Faggian, postrzega się go jako pochodną i wyższą formę niematerialnych zasobów terytorium (Capello, Faggian 2005). Kapitał ludzki, społeczny i instytucjonalny istnieją wszędzie tam, gdzie istnieje społeczeństwo. Tymczasem kapitał relacyjny odnosi się do rzadkiej zdolności wymiany różnych umiejętności, tworzenia interakcji między różnymi podmiotami, wzajemnego zaufania i współpracy – nawet na odległość – z innymi komplementarnymi organizacjami.

Konceptualizacje kapitału terytorialnego podkreślają jego wkład w budowanie różnorodności terytorialnej i zrównoważonego przestrzennie rozwoju (Faludi 2013). Zestaw endogenicznych czynników poszczególnych terytoriów jest bardzo zróżnicowany, a każdy z nich podlega różnym prawom akumulacji i wpływa na rozwój gospodarczy poprzez rozmaite mechanizmy. Różnorodność kapitału terytorialnego, będąca w dużej mierze pochodną specyficznych zasobów, stwarza zindywidualizowane możliwości rozwoju każdej jednostki terytorialnej. W konsekwencji, w terytorialnych zasobach, interakcjach i aktywnościach aktorów lokalnych upatrywany jest główny czynnik budowania terytorialnej spójności i konkurencyjności. W gospodarce przestrzennej nastąpiła reorientacja w podejściu do rozwoju – od kreowania przewagi komparatywnej do tworzenia „przewagi różnicującej” (Pecqueur 2022). Obecnie, gdy polityka fiskalna czy polityki sektorowe i strukturalne są w wielu europejskich krajach i regionach coraz bardziej do siebie podobne, polityka rozwoju terytorialnego umożliwia wyróżnienie się i budowanie zindywidualizowanej przewagi konkurencyjnej (OECD 2001).

W ślad za tym, koncepcja kapitału terytorialnego pociąga za sobą zmianę spojrzenia na logikę rozwoju. Dotychczasowe podejście zorientowane na popyt zostało zastąpione przez podejście zorientowane na podaż. Oznacza to, że atrakcyjność regionu zależy w większym stopniu niż dotychczas to eksponowano od lokalnych warunków rozwoju. W konsekwencji, teoretyczne podstawy kapitału terytorialnego przyczyniły się do zmodyfikowania najnowszej teorii wzrostu i rozwoju regionalnego, sprzyjając transformacji i przejściu od Keynesowskiego, popytowego modelu do rozwoju opartego na możliwościach oferty terytorialnego systemu gospodarczego (Orsi, Cavaco, Gil 2022).

Wprowadzenie pojęcia kapitału terytorialnego do dyskursu naukowego sprzyja istotnej reorientacji podejścia do budowania strategii i polityki rozwoju. Według Camagniego (2009) stanowi to daleko idącą zmianę w teoriach wzrostu regionalnego, ponieważ uznaje się, że odrębne cechy terytorialne wymagają odrębnych ścieżek rozwoju, a zatem – strategii ukierunkowanych na miejsce i dostosowanych do zasobów każdego terytorium. Dlatego też w ciągu ostatnich 15 lat koncepcja ta wyeksponowała potrzebę projektowania polityk rozwoju, które uciekają od przestrzennie „zaślepionych” podejść na rzecz uznania różnorodności terytoriów jako podstawy do budowania rozwoju gospodarczego (Barca, McCann, Rodríguez-Pose 2012). Szczególne warunki terytorialne oraz interakcje między aktorami (w tym niehandlowe współzależności) mogą prowadzić do zastąpienia tradycyjnych i deterministycznych podejść opartych na związkach przyczynowo-skutkowych ujęciami złożonymi, kooperacyjnymi i synergicznymi, które niosą nowe możliwości kształtowania rozwoju (Amodio i in. 2019). W ten sposób koncepcja kapitału terytorialnego istotnie poszerzyła pole możliwych strategii rozwoju dla każdej jednostki terytorialnej.

Z perspektywy kształtowania polityki rozwoju koncepcja kapitału terytorialnego jest postrzegana jako podejście pomostowe, umożliwiające połączenie spójności i konkurencyjności – tych na pozór sprzecznych, a co najmniej trudnych do połączenia celów polityki rozwoju. Koncepcja

ta nabrała szczególnego znaczenia pod wpływem Agendy Terytorialnej 2020 i polityki spójności UE. Komisja Europejska podkreśla, że polityka mająca na celu promowanie rozwoju terytorialnego i ograniczanie dysproporcji powinna przede wszystkim pomagać obszarom w rozwijaniu kapitału terytorialnego i maksymalizowaniu ich przewagi konkurencyjnej (Orsi i in. 2022; Thoidou 2011; Komisja Europejska 2020). Równocześnie wprowadzone zostało pojęcie spójności terytorialnej, ściśle powiązanej z policentrycznością rozwoju i sprawiedliwością przestrzenną (Egyed, Racz 2020). Spójność terytorialna w UE jest w dużej mierze równoznaczna ze zdolnością do uruchomienia potencjału kapitału terytorialnego na rzecz rozwoju lokalnego i regionalnego, który stwarza szanse na rozwój bardziej zrównoważony terytorialnie (Böhme i in. 2011; European Union 2011; Faludi 2013; Fratesi, Perucca 2019).

Włączenie koncepcji kapitału terytorialnego do myślenia o polityce spójności było milowym krokiem, powodującym zmiany w oddolnej polityce regionalnej. Konsekwencją tego jest wprowadzenie polityki ukierunkowanej terytorialnie (*place based policy*) promującej akumulację kapitału terytorialnego i eksponującą specyficzność miejsc oraz trajektorii rozwoju (Barca 2009; Churski 2018; Zaucha i in. 2013, 2015; Nowakowska 2017b). Polityka terytorialna nie jest jedynie połączeniem planowania przestrzennego i polityki regionalnej lub polityki rozwoju obszarów wiejskich i miejskich. Podejście terytorialne ogniskuje swoją uwagę na dynamizacji mechanizmów rozwoju w obszarach funkcjonalnych, tworzących spójne terytoria, niezależnie od układu administracyjno-politycznego. Wymaga to integracji działań podejmowanych w różnych układach instytucjonalnych oraz wzmocnienia partycypacji, partnerstwa i współpracy (*territorial governance*).

Oryginalność koncepcji kapitału terytorialnego

Koncepcja kapitału terytorialnego wnosi niewątpliwie nowe elementy i buduje nową perspektywę analizy rozwoju endogenicznego w skali lokalnej i regionalnej. Jej oryginalność wynika z faktu postrzegania danego miejsca w sposób bardziej holistyczny, uwzględniający szerszy zestaw znajdujących się w nim materialnych i niematerialnych zasobów. Podkreślone zostało współistnienie różnych form kapitału, które łącznie składają się na kapitał terytorialny danego miejsca. Podczas gdy dotychczasowe badania geografów i ekonomistów koncentrowały się na analizie wpływu poszczególnych składników zasobów terytorialnych lub ich małych grup, koncepcja kapitału terytorialnego skierowała uwagę na próbę określenia, jak współistnienie wszystkich tych aktywów przyczynia się do endogenicznego rozwoju (Morretta 2021).

Koncepcja ta idzie jeszcze dalej. Eksponuje nie tylko sumaryczne spojrzenie na zasoby, co podkreśla interakcje i synergie zachodzące między składowymi kapitału terytorialnego, uwypuklając w ten sposób silne zależności w procesach rozwoju. Walorem koncepcji kapitału terytorialnego jest podkreślenie interakcji pomiędzy aktywami o różnym charakterze, zamiast prostej sumy czynników terytorialnych (Perucca 2014). Akcentowana jest integracja zasobów oraz tworzenie nowych wartości i kombinacji, które pociągają za sobą nowe możliwości rozwoju układów terytorialnych. Komplementarność zasobów danego miejsca wraz ze zdolnościami do tworzenia innowacyjnych kombinacji prowadzi do powstania nowych trajektorii rozwoju jednostek terytorialnych. Uwaga skupiona jest nie tyle na kapitale „zastanym”, ile kapitale kreowanym – budowanym przez aktorów lokalnych i sieci zakorzenionych relacji.

W konsekwencji, pierwszoplanową rolę w koncepcji kapitału terytorialnego odgrywa kapitał relacyjny i organizacyjny, który traktowany jest jako rodzaj dobra kolektywnego współtworzonego przez zakorzenionych aktorów. Zdolność do współpracy i koordynacji działań oraz zbiorów wielostronnych powiązań, zarówno wewnątrz terytorium, jak i w układach relacji zewnętrznych, traktowane są jako warunek konieczny dla animowania rozwoju terytorialnego (Camagni 2009).

Koncepcja ta uwypukliła w regionalistyce zjawisko terytorialnego zakotwiczenia procesów rozwoju, tworzącego unikatowość terytorium – jego potencjałów i problemów rozwoju, potrzeb i wartości. W konsekwencji, to nie zasoby generyczne – powszechne i uniwersalne, ale zasoby zakotwiczone w miejscu i specyficzne (dobra rzadkie) stają się strategicznie wartościowe i budują przewagę konkurencyjną. W ten sposób kapitał terytorialny wpływa na różnorodność terytorialnych potencjałów i zróżnicowania w układzie przestrzennym. Przy czym zjawiska te postrzegane są pozytywnie – jako siła sprawcza i mozaika możliwości rozwojowych. Wyzwaniem pozostaje

umiejętność odkrycia tej inności i różnorodności oraz zdolność ich wykorzystania na rzecz procesów rozwoju.

Wprowadzenie terytorialnego spojrzenia na rozwój do dyskursu naukowego i politycznego stało się podstawą daleko idącej redefinicji polityki spójności. Za sprawą tego podejścia w UE pojawiło się przekonanie o konieczności terytorialnego ukierunkowania polityki rozwoju i negacji polityki neutralnej względem danego miejsca (OECD, 2009; Barca i in. 2012) czy też, jak pisze Patsy Healey, polityki „ślepej na miejsce” (Healey 1999). W nowym podejściu postulowane jest nie tylko szersze uwzględnienie kontekstu terytorialnego, lecz nade wszystko – optymalne wykorzystanie niepowtarzalnych kapitałów terytorialnych w kreowaniu procesów w rozwoju (Camagni, Capello 2017).

Koncepcja kapitału terytorialnego sprzyja bardziej wysublimowanemu spojrzeniu na determinanty rozwoju i przyczynia się do dekonstrukcji narracji o upadku miast i regionów stygmatyzowanych i pozostawionych samym sobie. Wskazuje nowe szanse rozwoju „zwykłych” miast i regionów znajdujących się w niekorzystnej sytuacji pod względem głównych czynników napędzających postmodernistyczne zmiany (Egyed, Racz 2020). Pozwala wyjaśniać problemy rozwojowe, zwłaszcza te wynikające z uwarunkowań historycznych i instytucjonalnych. Uwzględnienie koncepcji kapitału terytorialnego w budowaniu interwencji publicznej tworzy szansę dla obszarów słabiej rozwiniętych. Stanowi nowe otwarcie w kształtowaniu teoretycznych podstaw polityki rozwoju regionalnego i lokalnego.

Podsumowanie

Koncepcja kapitału terytorialnego oferuje nowy sposób widzenia i konceptualizacji rzeczywistości w zakresie rozwoju terytorialnego. Pozwala na lepsze zrozumienie czynników konkurencyjności i heterogenicznych trajektorii rozwoju lokalnego i regionalnego. Pomimo wielu nowych aspektów, koncepcji tej nie można uznać za rewolucyjną i traktować jako całkowicie nowy paradygmat rozwoju. Stanowi ona raczej ewolucję w spojrzeniu na rozwój oraz podsumowanie i syntetyzację wielu idei rozwijanych przez ostatnie 30 lat. Jest mocno osadzona w endogenicznych nurtach rozwoju lokalnego dynamicznie pogłębianych w końcu lat 80. i w latach 90. XX w. Stała się ważną podbudową teoretyczną reorientacji polityki spójności Unii Europejskiej (spójność terytorialna).

Ogólne założenia i idee koncepcji kapitału terytorialnego nie budzą większych wątpliwości teoretycznych, a sama koncepcja spotkała się z dużym zainteresowaniem w środowisku ekonomistów i geografów. Wyzwaniem pozostaje badanie stanu jego rozwoju (Dufeu i in. 2024; Getzner, Moroz 2022). Głównym problemem, który sprawia, że badania nad nim są dalekie od konkluzyjności, jest złożony charakter samej kategorii kapitału terytorialnego (m.in. nieliniowe związki ze zmianami PKB) oraz trudności w doborze właściwych mierników jego oceny (Zaucha i in. 2015). Dodatkowo problemy występują z operacjonalizacją niematerialnych składowych kapitału terytorialnego, słabością statystyki na poziomie subregionalnym i lokalnym oraz dominacją prób jego modelowania w skali regionalnej (zamiast na niższych poziomach rozwoju). Camagni konstatuje, że brak możliwości bezpośredniego pomiaru efektów generowanych przez kapitał terytorialny powoduje ich utożsamianie z postępowaniem technologicznym, co świadczy jedynie o skali naszej ignorancji co do istoty tej koncepcji (Camagni 2008). Wydaje się, że przyszłością badań nad kapitałem terytorialnym jest odwołanie się do triangulacji metod badawczych i szersze, niż do tej pory, uwzględnienie jakościowych metod analizy.

Bibliografia

- Affuso, A., Camagni, R. (2010). *Territorial capital and province performance in the Latin Arch: An econometric approach*. Italian Association of Regional Sciences [preprint].
- Amodio, T., Bencardino, M., Iovino, G., Siniscalchi, S. (2019). Emerging topics in Italy: The territorial capital value. *Bollettino della Società Geografica Italiana*, 2(3), 75–89, doi: 10.13128/bsgi.v2i3.718.
- Barca, F. (2009). *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*, https://migrant-integration.ec.europa.eu/library-document/agenda-reformed-cohesion-policy-place-based-approach-meeting-european-union_en

- Barca, F., McCann, P., Rodríguez-Pose, A. (2012). The case for regional development intervention: Place-based versus place-neutral approaches. *Journal of Regional Science*, Wiley Blackwell, 52(1), 134–152, <https://doi.org/j.1467-9787.2011.00756.x>
- Barzotto, M., Corò, G., Volpe, M. (2016). Territorial capital as a company intangible. *Journal of Intellectual Capital*, 17(1), 148–167, <https://doi.org/10.1108/JIC-09-2015-0077>
- Benassi, F., D'Elia, M., Petrei, F. (2021). The “meso” dimension of territorial capital: Evidence from Italy. *Regional Science Policy and Practice*, 13(1), 159–175, <https://doi.org/10.1111/rsp3.12365>
- Blečić I., Cecchini, A., Saiu, V., Trunfio, G.A. (2022). Evaluating territorial capital of fragile territories: The case of Sardinia. W: O. Gervasi i in. (red.), *Computational Science and Its Applications – ICCSA 2022 Workshops* (s. 531–545). Springer International Publishing, https://doi.org/10.1007/978-3-031-10545-6_36.
- Bodor, Á., Grünhut, Z. (2015). Theoretical comments on the concept of territorial capital. W: Á. Bodor, Z. Grünhut (red.), *Cohesion and Development Policy in Europe*. Centre for Economic and Regional Studies Hungarian Academy of Sciences.
- Böhme, K. (2011). *How to Strengthen the Territorial Dimension of Europe 2020 and EU Cohesion Policy*. Ministry of Regional Development. Department of Structural Policy Coordination.
- Camagni, R. (2008). Regional competitiveness: Towards a concept of territorial capital. W: R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, U. Fratesi (red.), *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies* (s. 33–47). Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-540-74737-6_3
- Camagni, R. (2009). Territorial capital and regional development. W: R. Capello, P. Nijkamp (red.), *Handbook of Regional Growth and Development Theories* (s. 118–132). Edward Elgar.
- Camagni, R., Capello, R. (2013). Regional competitiveness and territorial capital: A conceptual approach and empirical evidence from the European Union. *Regional Studies*, 47(9), 1383–1402, <https://doi.org/10.1080/00343404.2012.681640>.
- Camagni, R., Capello, R. (2017). Rationale and design of EU Cohesion policies in a period of crisis. W: R. Capello (red.), *Seminal Studies in Regional and Urban Economics* (s. 345–372). Springer International Publishing, https://doi.org/10.1007/978-3-319-57807-1_17
- Capello, R., Caragliu, A., Nijkamp, P. (2009). Territorial capital and regional growth: Increasing returns in cognitive knowledge use. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, 59(3), 1–22
- Capello, R., Faggian, A., (2005). Collective learning and relational capital in local innovation processes. *Regional Studies*, 39(1), 75–87, <https://doi.org/10.1080/0034340052000320851>
- Chojnicki, Z. (1997). Region jako terytorialny system społeczny. W: A. Kukliński (red.), *Problemy przestrzeni europejskiej*. Euroreg.
- Churski, P. (2018). Podejście zorientowane terytorialnie (*place-based policy*) – teoria i praktyka polityki regionalnej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 41, 31–50.
- Churski, P., Herodowicz, T., Konecka-Szydłowska, B., Perdał, R. (red.) (2020). *Teoretyczny i praktyczny wymiar polityki rozwoju zorientowanej*. Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Crescenzi, R., Rodríguez-Pose, A. (2011). *Innovation and Regional Growth in the European Union*. Springer, <https://doi.org/10.1007/978-3-642-17761-3>
- Dąbrowska, A., Szlachta, J. (2017). The role of territorial capital in building the competitive advantages of Podkarpackie Voivodeship. *Miscellanea Geographica*, 21(2), 79–83, <https://doi.org/10.1515/mgrsd-2017-0022>
- De Rubertis, S., Ciavolino, E., Labianca, M. (2020). Rethinking territorial capital. *Bollettino della Società Geografica Italiana*, 2, 91–104, <https://doi.org/10.13128/BSGI.V2I3.715>
- Dematteis, G., Governa, F. (red.) (2006). *Territorialità, sviluppo locale, sostenibilità: Il modello SLoT*. Angeli.
- Dufeu, I., Pernin, J.L., Djamen, R., Lecointre-Erickson, D. (2024). Territorial capital and place attachment: A psychological approach of rural out-migration. *Journal of Rural Studies*, 107, 103216, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2024.103216>
- Egyed, I., Racz, S. (2020). The role of territorial capital in urban renewal in a non-core Central European city. *Deturope*, 12(3), 108–132.
- European Union (2011). *The Territorial State and Perspectives of the European Union*, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/what/territorial-cohesion/territorial_state_and_perspective_2011.pdf (dostęp: 22.01.2018)
- Faludi, A. (2013). Territorial cohesion, territorialism, territoriality, and soft planning: A critical review. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 45(6), 1302–1317, <https://doi.org/10.1068/a45299>

- Faragó, L. (2019). A Modern Városok Program, mint fejlesztéspolitikai rezsím helye a magyar területfejlesztési politikában. *Tér-Gazdaság-Ember*, 7(2–3), 181–203.
- Farrell, G., Thiron, S., Soto, P. (1999). Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. *Rural Innovation Dossier*, 6(1).
- Fratesi, U., Perucca, G. (2018). Territorial capital and the resilience of European regions. *The Annals of Regional Science*, 60(2), 241–264, <https://doi.org/10.1007/s00168-017-0828-3>
- Fratesi, U., Perucca, G. (2019). EU regional development policy and territorial capital: A systemic approach. *Papers in Regional Science*, 98(1), 265–281, <https://doi.org/10.1111/pirs.12360>.
- Getzner, M., Moroz, S. (2022). The economic development of regions in Ukraine: With tests on the territorial capital approach. *Empirica*, 49(1), 225–251, <https://doi.org/10.1007/s10663-021-09521>
- Healey, P. (1999). Institutional analysis, communicative planning and shaping places. *Journal of Planning Education and Research*, 19(2), 111–121.
- Herodowicz, T., Kaczmarek, P., Morawska, J. (2023). Identyfikacja relacji budujących lokalny kapitał terytorialny w kontekście adaptacji do zmian klimatu w Metropolii Poznań – doświadczenia projektu TeRRIFICA. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 65, 131–150, <https://doi.org/10.14746/rrpr.2023.65.09>
- Jewtuchowicz, A. (2001). Terytorium i lokalne systemy produkcyjne a globalizacja gospodarki. W: W. Kosiedowski (red.), *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Jewtuchowicz, A. (2005). *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Komisja Europejska (2020). *Agenda Terytorialna 2030. Przyszłość dla wszystkich obszarów*, <https://territorialagenda.eu/pl/>
- Lacquement, G., Chevalier, P. (2016). Capital territorial et développement des territoires locaux, enjeux théoriques et méthodologiques de la transposition d'un concept de l'économie territoriale à l'analyse géographique. *Annales de Géographie*, 5(711), 490–518, <https://doi.org/10.3917/ag.711.0490>
- Markowski, T. (2013). Flexible and integrative planning in functional urban areas – towards a new approach to spatial planning. W: W. M. Gaczek (red.), *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów. Aspekty teoretyczne i zarządzanie w przestrzeni*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Markowski, T. (2016). Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju. *Mazowsze. Studia Regionalne*, 18 [preprint].
- Mazzola, F., Lo Cascio, I., Epifanio, R., Di Giacomo, G. (2018). Territorial capital and growth over the Great Recession: A local analysis for Italy. *Annals of Regional Science*, 60, 411–441, <https://doi.org/10.1007/s00168-017-0853-2>
- Morretta, V. (2021). Territorial capital in local economic endogenous development. *Regional Science Policy and Practice*, 13(1), 103–119, <https://doi.org/10.1111/rsp3.12317>
- Morretta, V., Syrett, S., Ramirez, L.S. (2020). Territorial capital as a source of firm competitive advantage: Evidence from the North and South of Italy. *European Planning Studies*, 28(12), 2390–2408, <https://doi.org/10.1080/09654313.2020.1722067>
- Nowakowska, A. (2017a). Terytorializacja procesów gospodarczych – od specjalizacji do specyficzności w rozwoju. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 320, 5–17.
- Nowakowska, A. (2017b). Terytorializacja rozwoju i polityki regionalnej. *Biuletyn KPZK PAN*, 268, 26–38.
- Nowakowska, A. (2018). Od regionu do terytorium – reinterpretacja znaczenia przestrzeni w procesach rozwoju gospodarczego. *Gospodarka Narodowa*, 295(3), 5–22.
- OECD (2001). *OECD Territorial Outlook*. OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264189911-en>
- OECD (2009). *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*. OECD Regional Development Studies. OECD Publishing.
- Orsi, F., Cavaco, C., Gil, J. (2022). From territorial capital to regional design: A multidimensional model for territorial analysis and scenario evaluation. *Planning Practice & Research*, 39(1), 116–135, <https://doi.org/10.1080/02697459.2022.2120490>
- Pecqueur, B. (2013). Territorial development. A new approach to development processes for the economies of the developing countries. *Revista Internacional Interdisciplinar INTERthesis*, 10(2), 8–32, <https://doi.org/10.5007/1807-1384.2013v10n2p8>
- Pecqueur, B. (2022). La 'ressource territoriale', une opportunité pour le développement local dans les Suds. *The Journal of Rural and Community Development*, 17(2), 41–53.
- Perucca, G. (2014). The role of territorial capital in local economic growth: Evidence from Italy. *European Planning Studies*, 22(3), 537–562, <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.771626>

- Romão, J., Neuts, B. (2017). Territorial capital, smart tourism specialization and sustainable regional development: Experiences from Europe. *Habitat International*, 68, 64–74, <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2017.04.006>
- Romão, J., Nijkamp, P. (2018). Spatial impacts assessment of tourism and territorial capital: A modeling study on regional development in Europe. *International Journal of Tourism Research*, 20(6), 819–829, <https://doi.org/10.1002/jtr.2234>
- Sokołowicz, M. (2015). *Rozwój terytorialny w świetle dorobku ekonomii instytucjonalnej. Przestrzeń – bliskość – instytucje*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Thoidou, E. (2011). The territorial approach to EU cohesion policy: Current issues and evidence from Greece. *Spatium*, 25, 7–13, <https://doi.org/10.2298/SPAT1125007T>
- Torre, A. (2018). Les moteurs du développement territorial. *Revue d'Économie Régionale & Urbaine*, 4, 711–736, <https://doi.org/10.3917/reru.184.0711>.
- Torre, A. (2023). Contribution to the theory of territorial development: A territorial innovations approach. *Regional Studies*, 1–16, doi: 10.1080/00343404.2023.2193218.
- Tóth, B.I. (2015). Territorial capital: Theory, empirics and critical remarks. *European Planning Studies*, 23(7), 1327–1344, <https://doi.org/10.1080/09654313.2014.928675>
- Tóth, B.I. (2017). Territorial capital – a fuzzy policy-driven concept: Context, issues, and perspectives. *Europa XXI*, 33, 5–19, <https://doi.org/10.7163/Eu21.2017.33.1>
- Van der Ploeg, J.D., Van Broekhuizen, R.E., Brunori, G., Sonnino, R., Knickel, K., Tisenkopfs, T., Oostindie, H.A. (2008). Towards a framework for understanding regional rural development. W: J.D. Van der Ploeg, T. Marsden (red.), *Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development* (s. 1–28). Van Gorcum.
- Ventura, F. Brunori, G., Milone, P., Berti, G. (2008). The rural web: A synthesis. W: J.D. Van der Ploeg, T. Marsden (red.), *Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development* (s. 149–174). Van Gorcum.
- Zaucha, J., Brodzicki, T., Ciołek, D., Komornicki, T., Szlachta, J., Zaleski, J., Mogiła, Z. (2015). *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*. Difin.
- Zaucha, J., Świątek, D., Stańczuk-Olejnik, K. (red.) (2013). *Zintegrowane podejście ukierunkowane terytorialnie 2013*. Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju.